

КЪМ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА РУСКАТА РЕЦЕПЦИЯ НА СРЕДНОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА „ПАНДЕКТИТЕ“ НА НИКОН ЧЕРНОГОРЕЦ

Събка БОГДАНОВА, Елена ЛУКАНОВА (София)

В старата славянска книжнина „Пандектите“ на Никон Черногорец (по-нататък — ПНЧ) са представени в два превода — ранен (от края на XI — началото на XII в.) и среднобългарски (от края на XIII — началото на XIV в.). Има основание да се смята, че вторият превод е редактиран по Патриарх-Евтимиево време¹. Откритите досега преписи, съдържащи текста на двата превода и Евтимиевата редакция, са многобройни, като по-голямата част от тях са руски². Ако съпоставителното изследване на руските и сръбски преписи на първия превод е наложително с цел възстановяване на особеностите на техните протографи и търсене на отговор на все още спорния въпрос за народността на този превод³, то при изследване на руските преписи на втория безспорно български превод и неговата редакция вниманието може да бъде насочено към описание

¹ За преводите на ПНЧ вж.: Павлова, Р. Пандекты Никона Черногорца в славянской письменности. — Славянска филология. Т. 19. София, 1988; Богданова, С. Проблемы изучения славянского перевода Пандектов Никона Черногорца. — Болгарская русистика, 1991, № 5/6; Павлова, Р. За историята на произведенията на Никон Черногорец в славянската писменост. — Търновска книжовна школа. Т. 6. Българската литература и изкуство от търновския период в историята на православния свят. В. Търново, 1999; Максимович, К. „Пандекты“ Никона Черногорца в болгарском переводе XIV века: рукописная традиция и проблемы издания. — В: Преводите през XIV столетие на Балканите. София, 2004.

² Вж. археографски сведения в: Павлова, Р. Пандекты Никона Черногорца в славянской письменности..., с. 100—103, 108—110, 111, 114—115; Максимович, К. „Пандекты“ Никона Черногорца в болгарском переводе XIV века..., с. 338—346.

³ Вж. Богданова, С. Към въпроса за произхода на първия славянски превод на Пандектите на Никон Черногорец. — В: Медиевистични ракурси. Общество за изучаване на славянската старина. С., 1993; Богданова, С. Об

на правописните им и езикови характеристики с цел установаване на състоянието на руската редакция на старобългарския език (или на църковнославянския език в Русия) през периода от края на XIV—XVIII в., към който те се отнасят. Изследването на руските преписи от втория превод и особено на руските преписи от малко по-късната редакция, направена в България в рамките на Търновско-Евтимиевата книжовна школа⁴, дава много добра възможност за разкриване на проявите на така нареченото второ южнославянско влияние в Русия. За този аспект на изследване на огромния ръкописен материал от ПНЧ говори още през 1988 г. на X конгрес на славистите в София проф. Р. Павлова⁵, но той все още е почти незасяган.

Възниква въпросът, дали текстовете на втория превод на ПНЧ в наличните руски преписи от края на XIV — XV в. отразяват нормите на църковнославянския език, които се формират по време на второто южнославянско влияние в Русия. Защото, както е прието да се смята, второто южнославянско влияние започва в края на XIV — нач. на XV в. и продължава чак до XVIII в., неговият „разцвет“ се отнася към XV—XVI в.⁶ Изследванията показват, че признаците на второто южнославянско влияние от графико-ортографичен характер не се проявяват в пълния си обем още в началото на този период и даже могат изобщо да липсват.⁷

В доклада се прави опит да бъдат проследени процесите на адаптация на среднобългарския превод на ПНЧ при преписването му от рус-

издания текстов из „Пандектов“ Никона Черногорца и проблемах исследования этой средневековой книги. — *Palaeobulgarica*, 2001, № 2.

⁴ Това предположение се поставя под съмнение от К. Максимович (Максимович, К. „Пандекты“ Никона Черногорца в болгарском переводе XIV в...., с. 348—349) главно защото то противоречи на убеждението му, че ранният превод на ПНЧ е руски (вж. коментар за това в: Богданова, С. Наблюдения над языком нескольких общих фрагментов в Изборнике 1073 и „Пандектах“ Никона Черногорца. — В: Изучение славянских языков, литератур и культур как инославянских и иностранных. Сборник докладов. Международный симпозиум, посвященный 130-летию Кафедры русского языка и литературы и 60-летию Славистического общества Сербии (Белград, 3—5 июня 2008). Белград, 2008, с. 39—40).

⁵ Павлова, Р. Пандекты Никона Черногорца в славянской письменности..., с. 115—116.

⁶ Павлова, Р. Петър Черноризец. Старобългарски писател от X в. — Кирило-методиевски студии. Кн. 9. София, 1994, с. 190, 192.

⁷ Вж., например, Гальченко, М. Г. Троице-Сергиевские рукописи конца XIV — первой половины XV в. и проблема второго южнославянского влияния (Часть I (конец XIV — первая четверть XV в.). — *Palaeoslavica* VIII / 2000,

ки книжовници. Изследва се правописът и езикът на най-ранния руски ръкопис, съдържащ първата част (36 слова) на ПНЧ от този превод — Син. 193 от 1381 г., който се пази в ГИМ.⁸ За съпоставка се привличат данни от най-ранния български препис на този превод — ръкопис от архива на Петербургското отделение на Института за история, сигн. ПОИИ № 502 (по-нататък ПОИИ) от средата на XIV в., чиито правописни и езикови черти го характеризират като среднобългарски от Предеветимиево време и възникнал вероятно в търновско книжовно средище⁹.

Сведения за Син. 193 намираме у А. Горски и К. Невоструев в тяхното Описание на славянските ръкописи на Московската синодална биб-

с. 85, 91—92.; Гальченко, М. Г. Второе южнославянское влияние в древнерусской книжности (Графико — орфографические признаки второго южнославянского влияния и хронология их появления в древнерусских рукописях конца XIV — первой половины XV в.) — В: Гальченко, М. Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Избранные работы. Москва — Санкт-Петербург, 2001, с. 328, 333—334; Вж. също: „Заклучението от разгледания материал в преписите на Петровите слова от XV и XVI в. (някъде и от по-късните) е, че само някои преписи са повлияни от дошлите от второто южнославянско влияние нововъведения“ (Павлова, Р. Петър Черноризец..., с. 196).

⁸ Засага са идентифицирани общо 8 ръкописи, съдържащи текста на втория превод: два български, определени като двете части на една книга (споменатият ПОИИ и Егор. 1 от РГБ), 5 руски (Син. 193 от ГИМ, Калик 123 от БАН СПб. от 1390 г., фонд 304 I № 14 от края на XIV — нач. на XV в. от сборката на Троицко-Сергиевата лавра в РГБ, F I 192 в РНБ от XIV в., Погод 260 в РНБ от XV в.) и един сръбски (Рогожское кладбище, фонд 247, № 349 в РГБ от края на XIV в.). Въз основа на първоначалните си наблюдения върху Погод 260 С. Богданова обаче предполага, че в него е представен текстът не на среднобългарския, а на ранния превод на ПНЧ, доказателства за което ще бъдат посочени на друго място.

⁹ Вж. Павлова, Р. Три рукописи четвърнадцатото века с подписью болгарского патриарха Феодосия. — Славистични изследвания. 4. 1978 г.; Богданова, С. За правописа и езика на един среднобългарски ръкопис. — В: Езиковедски изследвания. В чест на чл.-кор. проф. д-р Тодор Бояджиев, проф. д-р Венче Попова и проф. Петър Пашов. София, 2009 — тук е направено заключение, че този препис на ПНЧ вероятно е възникнал в търновско книжовно средище; за това свидетелства наличието на онези правописни и езикови черти, които определят облика на търновската книжнина (вж. Велчева, Б. Търновският говор през XIV в. — В: Преводите през XIV столетие на Балканите. Доклади от международната конференция София, 26—28 юни 2003. С., 2004., с. 28—32.), напр. употребата на форми като ижжда (преобладават над формите с корен нѣжд-) и кѣнѣтрѣ, замяната на чъ с ѳ в суфиксни срички, на ѳ с ѳ в силна позиция и с чъ в слаба позиция, замяната на ѳ с ѳ след етимологично меки

лиотека. Те привеждат две приписки на л. 1 и л. 211 от ръкописа, от които става ясно, че той е дело на руски писач — дякон, „глѣмън Бунько“, който се е трудил с благословията на оца своего афонската игумена ... в манастирън на въсокомъ, т.е. преписът е направен във Висоцкия манастир

съгласни и j, наличието на една употреба на често срещаната в Манасиевата хроника форма *акы* (ПОИИ, л. 215b28) вм. преславската *акы* (такава форма в ПОИИ липсва), употребата на притежателно местоимение *тоговъ* наред с *еговъ* и др.; можем да добавим също честата употреба на задпоставено местоимение *онъ*, предпочитане на *он-* форми в им. п., широка употреба на *еки* с инфинитив (срв. Бояджиев, А. Григорий Цамблак. Слово за Връбница. София, 2005, с. 59—61), както и широката употреба на аналитични форми за бъдеще време (срв. Златанова, Р. Хрониката на Симеон Логотет и отношението ѝ към реформата на търновските книжовници. — Търновска книжовна школа. Т. 4. София, 1985, с. 214). От характерните мизийски думи, които посочва Б. Велчева в цитираната статия, в ПНЧ се срещат *нынъ* (само два пъти — ПОИИ, л. 67aб, 129b26), *лелъ* „сестра на майката“ (ПОИИ, л. 87a24 — *кромъкъ мѣре. нан сестрѣ. нан лелѣ.*), *дрѣвѣкъ* „дървен“ (в приписка в полето на л. 69 в ПОИИ: *коридѣ дрѣвѣкъты въшки нменѣхт сѣ, вж. в: Павлова, Р. Пандекты Никона Черногорца в славянской письменности...*, с. 110), *тѣснота* с три употреби в контексти, от които може да се предположи посоченото от Б. Велчева абстрактно значение на думата — „притеснение“ (ПОИИ, л. 106a11, 171a9, 172b9), една употреба на *напрасно* 155a20 и една на *напраснѣ* 84a5; интересно е също това, че редовното съкращение на думата *чловѣкъ* е само като *чѣкъ*, което, според Б. Велчева, е характерно за търновски ръкописи и ранни паметници. Вж. още: Турилов, А. А. К истории Тырновского „царского“ скриптория XIV в. — Старобългарска литература, кн. 33—34. В чест на Климентина Иванова. София, 2005, с. 323, където авторът, изразявайки увереност за връзката на българския препис на епитимийния Номоканон в състава на Хлуд. 76 с Търново, посочва, че е уместно преводът на основното ядро на сборника да бъде съотнесен (както по отношение на времето, така и на центъра, където е бил осъществен) с превода на ПНЧ, представени от българска редакция от XIV в. в преписа от 1340-те години, свързан с името на патриарх Теодосий, т.е. с ПОИИ — както разбираме, тук става дума за търновски произход не само на този ръкопис, но и на превода на ПНЧ, представен в него. Към търновските преводи е отнесен среднобългарският превод на ПНЧ (или неговата редакция?) в: Златанова, Р. Хрониката на Симеон Логотет и отношението ѝ към реформата на търновските книжовници..., с. 217. Но този превод се определя и като атонски, вж.: История на българската средновековна литература. София, 2008, с. 516, 557. В доклад на С. Богданова е направен извод, че евангелските цитати в среднобългарския превод на ПНЧ имат отношение към атонската редакция на евангелския текст, в тях присъстват някои от посочваните морфологични и синтактични особености на атонската редакция на евангелието, апостола,

при гр. Серпухов.¹⁰ Горски и Невоструев отбелязват и намиращите се в полетата на л. 53 об. и 94 об. думи — пояснения, от които се разбира, че преводът, отразен в този ръкопис, е принадлежал на България. Те също посочват, че ръкописът е написан на пергамент с полуустав¹¹ в две колонки върху 229 листа и привеждат заглавията и мястото на словата 11—14, 34—36 на ПНЧ, които се намират до л. 210¹². Що се отнася до

Паримийника; посочено е и по-общо заключение: „...цитатите в среднобългарския превод на ПНЧ и неговата малко по-късна Евтимиева редакция са предадени в духа на настъпилите през четиринадесетото столетие промени в книжовната норма на езика“ (Богданова, С. Евангелските цитати в среднобългарския превод на „Пандектите“ на Никон Черногорец. — В: Славяните и Европа. С., 2007, с. 161—162). За отговор на въпроса, къде е направен среднобългарският превод на ПНЧ обаче е необходимо изследване на езика му с отчитане на натрупаните в научната литература данни за особеностите на атонската и търновската преводна книжовна продукция. Впрочем, изследователите признават, че „...езиковата практика на атонските реформатори не се отличава съществено от тази на търновските книжовници“ (Тасева, Л., Йовчева, М. Езиковите образци на атонските редактори. — В: Българска филологическа медиевистика. Сборник научни изследвания в чест на проф. дфн Иван Харалампиев. В. Търново, 2006, с. 237); вж. също: „А що се отнася до преводаческите норми, възприети в Търново, има основание да се твърди, че през XIII—XIV в. в Търново и на Атон е съществувала, както вече беше посочено, трета българска преводаческа школа — среднобългарска“ (Иванова-Мирчева, Д., Харалампиев, Ив. История на българския език. В. Търново, 1999, с. 288).

¹⁰ Горский, А., Невоструев, К. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдел второй. Писание святых отцев. 3. Разные богословские сочинения. М., 1862, с. 10; вж. за това и в работата на А. И. Соболевски „Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV—XV вв.“. — Соболевский, А. И. История русского литературного языка. Ленинград, с. 155.

¹¹ Писмото на ръкописа се определя като „русский ранний полуустав двух рук, лл. 229 (смена почерков на л. 211)“ в: Щепкина, М. В., Протасьева, Т. Н., Костюхина, Л. М., Гольщенко, В. С. Описание пергаменных рукописей Государственного исторического музея. Ч. I. — Археографический ежегодник (1964), 1965, с. 174. В цитираната книга на М. Галченко на с. 329 е дадена снимка на л. 2 от ръкописа като образец на устав, която е препечатка от книгата: Вздорнов, Г. И. Искусство книги в Древней Руси. Рукописная книга Северо-восточной Руси XII—начала XV в. М., 1980, с. 81.

¹² Мястото на словата в Син. 193 е следното: 1. — л. 2, 2. — л. 4, 3. — л. 16 об., 4. — л. 20, 5. — л. 30 об., 6. — л. 32, 7. — л. 36 об., 8. — л. 40, 9. — л. 48 об., 10. — л. 51 об., 11. — л. 56 об., 12. — л. 59, 13. — л. 66 об., 14. — л. 72, 15. — л. 76, 16. — л. 88 об., 17. — л. 92 об., 18. — л. 98 об., 19. — л. 105, 20. — л. 107, 21. — л. 118, 22. — л. 122 об., 23. — л. 127 об., 24. — л. 131 об., 25. — л. 136 об., 26. — л. 140, 27. — л. 143 об., 28. — л. 145, 29. — л. 149 об., 30. — л. 159 об., 31. — л. 164, 32. — л. 169, 33. — л. 183 об., 34. — л. 187 об., 35. — л. 192 об., 36. — л. 202.

правописа на ръкописа, лаконично е казано: „Правописание Русское без юсов. Юсы, бывшие вероятно в подлиннике, заменяются другими буквами, и не всегда точно: 81. *трукѣта* (вм. требую), 92. *творѣж* (вм. творю)“¹³. Р. Павлова отбелязва, че палеографията и особеностите на езика и правописа насочват към български протограф¹⁴. Буди интерес и в същото време съмнение съобщението на К. Максимович: „По мнению Й. Иванова, список был сделан в Зографском монастыре на Афоне с болгарского протографа, присланного туда Феодосием Тырновским, см. Иванов 1958: 27, 68—69“.¹⁵

¹³ Горский, А., Невоструев, К. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки..., с. 11. Посочването, че правописът е без юсове, както се вижда от последвалите примери с малка носовка, е неточно. И на друго място в това „Описание“ четем: „Правописание Русское, без юсов“ при наличието на – в съответния руски ръкопис (с. 21). Подобно определение вж. в: Новикова, А. Графико-орфографические и языковые особенности древнерусского Галтаевского евангелия конца XIV — нач. XV в. — В: Търновска книжовна школа. Т. 8. В. Търново, 2004, с. 288 — макар че освен – в разглеждания тук ръкопис се употребява и ж, той е определен като „древнерусская рукопись без юсов“.

¹⁴ Павлова, Р. Пандекты Никона Черногорца в славянской письменности..., с. 110.

¹⁵ Максимович, К. „Пандекты Никона..., с. 347 (цитира се: Иванов, Й. Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприан (1375—1406). — Известия на Института за българска литература, 6, 1958, 27, 68—69; но на с. 68—69 сведенията, свързани с Киприан и Атанасий, не се отнасят до ПНЧ). Преди това (с. 339, бел. 77) К. Максимович посочва, че Син. 193 е написан във Високия манастир при гр. Серпухов, като цитира Горски, Невоструев 1862 и др., сред които и Прохоров 1988, където се казва: „По мнению Й. Иванова, вероятно, что Вунько был послан в афонский Зографский монастырь и скопировал там (подчертано от нас) болгарский список, присланный туда тырновским патриархом Феодосием“ (Прохоров, Г. М. Афанасий (в миру Андрей) Высоцкий (XIV — нач. XV в.). — В: Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 2 (вторая половина XIV — XVI в.). Часть 1. Ленинград, 1988, с. 79 — тук са цитирани, както у К. Максимович, с. 27, 68—69 от работата на Й. Иванов). За Син. 193 О. Ульянов, позовавайки се също на Й. Иванов (с. 27, 68—69!) и на Т. В. Николаева, пише:

„Как было установлено, антиграфом данного списка была присланная на Афон патриархом Феодосием Търновским (+ок. 1360) болгарская рукопись, о которой Афанасию Высоцкому стало известно, вероятнее всего, от митрополита Киприана. В 1382 г. *список Пандектов, начатый 8 августа 1381 г. на Афоне дяконом Вунько* (подчертано от нас), был возвращен на Русь“, где был дополнен самим Афанасием Высоцким... (Ульянов, О. Литургическая реформа в русской православной церкви на рубеже XIV — XV вв. в контексте русско-афонских связей (К 600-летию преставления святителя Киприана). — В: Киприанови четения. 600 години от Успението на св. Киприан, митрополит Московски. Септември 2006, Килифаревски манастир „Рождество Богородично“ — София — Москва. Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, 2008, с. 91, бел. 55 на с. 111). Ето какво обаче пише Й. Иванов: „Още като бил игумен на Висоцкия манастир, Атанасий подтикнал дякона Вунько да препише в 1381 г. Пандектите на Никона Черногорец, които се съхраняват в Моск. синод. библиотека под № 218. Тоя руски препис, гдето вместо юсовете стоят не винаги съответните руски заместници, изглежда да е правен от среднобългарски извод... Пандектите на Никон Черногорец са известни по български препис от средата на XIV в. Търновският патриарх Теодосий ги изпратил на светогорския манастир Зограф, чийто постриженник бил той. В Студийския манастир по съвета и благословението на Атанасия бил преписан в 1391 г. (Сборник с поучения и жития, запазен в препис от XVI в., № 360 в Румянци. Музей. Срв. В о с т о к о в, Описание, 517 и сл.)“ (Иванов, Й. Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприан (1375—1406)..., с. 27). Очевидно е, че Й. Иванов не прави връзка между ръкописа Син. 193 и българските ПНЧ, подарени от Теодосий Търновски на Зографския манастир, нито пък посочва, че дякон Вунько е направил руския препис на Атон. Едва ли българският учен, на когото преписвачът на ръкописа Вунько е бил известен най-вероятно по приписката на първия лист в ръкописа, би пренебрегнал точното съобщение във втората приписка на л. 211 об.: ...начатъкъ въша книги св. в манастирън на високомъ (освен в Горский, А., Невоструев, К. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки..., с. 10, пълният текст на двете приписки е даден в: Павлова, Р. Пандекты Никона Черногорца в славянской письменности..., с. 109). Остава ни да предположим, че въпросното „мнение“, приписано на Й. Иванов от Г. М. Прохоров (1988 г.), се цитира безкритично от К. Максимович (2004) и О. Ульянов (2008 г.) по статията на Г. М. Прохоров, макар че при цитирането се отправя към първоизточника на „мнението“ — статията на Й. Иванов (1958). По повод на ръкописа, подарен от Теодосий Търновски на Зографския манастир (ПОИИ), и руския препис Син. 193 Н. П. Лихачев пише: „Мы едва ли ошибемся, если скажем, что русская рукопись Высоцкого монастыря есть переделка оригинала, до мелочей схожаго с нашим списком. Дословное повторение двух приписей на полях едва ли может быть

Графични особености на ръкопис Син. 193.¹⁶

Графичните особености на Син. 193 съответстват на описаните от А. И. Соболевски¹⁷ черти на устава и старшия полустав, характерни за руските ръкописи от средата и края на XIV в.: пише се наклонено към началото на реда *ѣ*: *ѣстьства*, *ѣсть*, *своѣго*, *высѣдугѣтъ*; пише се *ѷ* след съгласна: *влудноѣ*, *лѷкавно*, *сѷщѷ*, *дѣрзнуѣта*; диграф *оѷ* стои в началото на думата и след гласна — *оѷво*, *оѷмѷчи*, *влѣбоѷтробнни*; като цяло не се употребяват *v*, *g*; еры се пише с *ъ* — *ѷ*; пише се *и*; много рядко се появява *ї*, напр. в края на реда при пренос — *ѣпифанїи* 129c24—25, в края на реда — *тї* 80d3, в началото на думата — *їѡанъ* 127d25 ; *Ѳ* се употребява само в цифрово значение; не се употребява *s*; в значение на цифра се употребява *g*; *w* се пише в предлога *от* — *ѡ*. От препинателните знаци се използват само точка на реда и съчетание от четири точки *∴*. Не се употребяват акцентни знаци. Среща се писане на две точки над *оѷ* и *ѡ*, над някои главни букви¹⁸.

Фонетико-правописни особености на Син. 193.

Ръкопис Син. 193 е двуеров. Еровете се пишат на етимологичното им място. Като изключим формите за сегашно време на глаголите в Зл. ед. и мн. ч., които в староруския език са с окончание *-тъ*, не се среща характерното за среднобългарските паметници от Предевтимиевата и Евтимиева епоха писане на *ь* в края на думата вместо *ъ*. Наблюдават се някои закономерности в пропускането на еровете: в края на думата пред енклитики (*сквернит сѡ*, *видит сѡ*, *вонт же сѡ*); в суфигси (*нстннноѣ* (но и *нстнннѣта*), *наставннкъ*, *постннкѷ*); често в префикса *сѣ-* и предлога *сѣ* (*створнши*, *сполагаѣт сѡ*, *свѣршаѣт сѡ*, *спротнвнаго*; с *дѣрзновѣнн*, с *наин*); понякога в предлога *кѣ* и префикса *кѣ* (*к ннкин*, *к тѣкло*; *кннман*, *внѣгда*); в

случайным. Не указывая точно на непосредственное копирование оно чрезвычайно сближает две рукописи друг с другом“ (Лихачев, Н. П. Рукопись, принадлежавшая патриарху Феодосию Тырновскому. — Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, Санкт-Петербург, 1905, с. 317).

¹⁶ Наблюденията върху графичните, фонетико-правописните и граматичните особености на ръкописа се основават на ограничен материал от Син. 193 (от текста на 10—12 слова и на някои други слова).

¹⁷ Соболевский, А. И. Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV — XV вв..., с. 148.

¹⁸ По-нататък в примерите от Син. 193 и ПОИИ графиката по отношение на *е* и *и* е унифицирана — пише се *ѣ* и *и*.

коренни морфемни (лню, всѣ, ко всн, съчтав сѧ) (но и лъжю, вѣчѣстивн, лѣстивнѣ, тѣнѣстѣ, кѣрчелннцю със запазени ерове). Суфиксите -ск и -ство се пишат както с малък, така и с голям ер: постннчскѣин, женскѣта, мужскѣ, сѣнннчское, карфагенскаго, но и женско, мнрѣскѣта, вѣсовѣское, елннчскѣта; естѣства, сущѣства, стѣдоложѣство, мужеложѣства, гоузнѣствѣта, чювѣства, но и страннопннчѣства, лнхонлѣство, коварѣство, чювѣство, злохѣтрѣство. Срещат се случаи на ерова епентеза в група тк: недѣнѣствѣнѣ, естѣствѣнѣ, прѣзѣестѣствѣнѣ. Изясняване на еровете е отразено както в суфиксни, така и в коренни морфемни: неоумедлена, ошестѣне, слоужѣвноу, рожѣствѣта, старецѣ, вѣкнецѣ, сладокѣ, мечтанне, тонкою, въ степнахѣ, прелѣсть. Рядко се пише ѣ вместо о (вѣсѣвѣскѣи) и обратно — о вместо ѣ (ко ннокнѣ).

Начините на писане на префиксите въз-, въз-, нз-, раз- са различни и отчасти наподобяват писането им в среднобългарския ръкопис ПОИИ¹⁹. Пред звучни съгласни се запазва з: възвранн, въздержанне, възмоци, възвѣстнѣнше, възмолѣствокати. Пред беззвучни съгласни се наблюдава последователна замяна на з със с: възхощѣнѣ, възпнѣтав сѧ, вѣсннн²⁰. Има случаи на писане на префиксите с добавяне на ѣ — възгѣрѣнн, възвременн, възмолѣвнѣ, възѣстрастнѣ, разѣсмаѣрѣюще, възѣчѣстнѣ; интересни са форми като нзѣспнѣтати, нзѣскоуѣннн. В следните примери е отразено пълното асимилиране на з от префикса в позиция пред з или с — вѣстрастнѣ, вѣстоуднѣн, вѣсрамнѣ, вѣзаконѣ, вѣзаконнѣ.

Съчетанията, възходящи към праславянските групи *tьrt, *tьlt, *tьrt, *tьlt, се пишат според руския правопис с изяснени редуцирани гласни — като *ор* [орѣ, ол] *олѣ*, *ер* [ерѣ: исполнѣ, възмолѣнн, толѣкѣ, долѣго, възмолѣвнѣ, възмолѣствѣюще, възмолѣвно, долѣжнн; нзѣверѣоуѣтѣ, дѣрзнѣта, оудѣржати, въздержанне, свѣрнѣнѣ, свѣршаѣт сѧ, оутѣврѣннн, жѣрнѣнн, въздержннннн, оумѣрѣщѣнн, дѣрѣзнѣннн.

В Син. 193 се употребява само малка носовка ѡ, която се пише етимологично правилно в коренни и суфиксни морфемни: причѣшенѣта, памѣтнн, плѣсѣюще, начѣ, глѣдѣтн, чѣсто, стѣжѣтн; спѣща, тѣворѣн, тѣрпѣщен. На нейно място стоят ѡ, а предимно в суфиксите на сегашно деятелно причѣстие, в окончѣнията на прилагѣтелнн, причѣстнѣ и местоимѣннѣ, във формите за 3л. мн. ч. на аорист: вѣсѣдѣнн, гнѣвѣнн сѧ, слѣжѣщеиоу;

¹⁹ Вж. Богданова, С. За правописа и езика на един среднобългарски ръкопис..., с. 224—225.

²⁰ В ПОИИ се срѣща и писане със запазване на з, както и писане със запазване на з и добавяне на с, отразяващо асимилационните процеси пред беззвучна съгласна, вж. Богданова, С. За правописа и езика на един среднобългарски ръкопис..., с. 225.

скершеннѣна, истиннѣна, ратующа; без неаже; начаша, баша, погыбоша. В следните примери са налице причастни форми, написани с ю вм. ѡ или га (< ѡ), които несъмнено възхождат към форми от среднобългарски протограф, отразяващи явлението смесване на носовките: но нже аце възрнѣ с похотью. срѣѣ нже в секѣ похотѣнье скрда. и тако понужаю сѡ звѣрѡ съпркестн помыслѣ кроткоу сущоу. се бо не к тому естѣствѣ въываетъ. но от лѣности 59d20 (в ПОИИ, л. 78a21 — понуждаж сѡ); глѣше же пакы тако иногажѣ н о блѣгочестн исправленне вездюю. исполнѣ похотѣ 60c10 (в ПОИИ, л. 79a26 — вездюуж); и снѣ в севѣ помышлѣю. абне камень непаде нз покрова 60c28 (в ПОИИ, л. 79b6 — помышлѣж); цѣломоудрѣ е. нже в тѣ снѣхѣ нн едного пошественѣ или прелѣннѣна въ своѣ оустроенѣ оцоуцаю 61a28 (в ПОИИ, л. 80a19 — оцоуцаж); окаяннѣ же нже нному се нсходатанствуюн. занеже дкою паденню и нного сластн. то н тѣготѣ повлачнтѣ 61b2 (в ПОИИ, л. 80a26 — нсходатанствоужн); и еже чюднѣнше. тако н по покапаннѣ того. горко рыдаю наставникѣ нашѣ антонне. столпѣ келѣ паде рѣ 61c1 (в ПОИИ, л. 80b19 — рыдаж). Както се вижда, не са малко случаите, когато преписвачът механично е заменял ж от протографа с ю. Заслужават коментар примерите, в които ю в руския препис стои срещу ѡ в среднобългарския препис: да тако възъстрастнѣ на ѡ невреженнѣ створше. на въсѣко время глѣше же н въ самое то опасеннѣ ннзъвергѣ 62a5 (в ПОИИ, л. 81b9 — глѣ); ... самн сѡ оублажнша. не разумѣвше окаяннѣ тако ндѣже вошаго гоукнтельства. тѣ хожжшаго потреба нѣ. лню двѣма снма кнма оубнцѣ на окаяннѣ преоканнн. въ паче естѣственѣхѣ пленюю. 61b28 (в ПОИИ, л. 80b11 — лнѣ). Формите в ПОИИ глѣ, лнѣ са с етимологично правилно написана малка носовка ѡ, а това в дадения случай отговаря на правилото, спазвано в ръкописа — в него ѡ се пише и вм. ѡж след ч и меки л, н, р. Изглежда, в протографа на Син. 193 е било налице подобно правописно правило, което руският писач добре е осъзнавал и е заменял малката носовка с ю след тези съгласни. По този начин той в повечето случаи (когато в среднобългарския протограф ѡ е стоял на мястото на ж) е предавал правилно съответните граматични форми според руската правописна норма: азъ же глѣ камѣ 59c20 (в ПОИИ, л. 77b26 — глѣ); глѣотѣ же 61a7 (в ПОИИ, л. 80a11 — глѣт же); что створю. окаянчѣ лн того 116b3 (в ПОИИ, 164b8 — что сътворѣ. окаянчѣ лн того); да исполню колю оцѣ моего 106d10—11 (в ПОИИ, 150a19 — да исполнѣ кола оцѣ моего)²¹. Вероятно на механична замяна на

²¹ Може да се предположи, че за да бъдат избегнати грешките, свързани със среднобългарското смесване на носовките, руският книжовник е трябвало да преписва текста не механически, а проверявайки написаното в оригинала чрез своето произношение (вж. за това в Гальченко, М. Г., Яценко, А. Н. Палеографические и графико-орфографические особенности лествиц

-мѣ-, -нѣ- от протографа с -мю-, -ню- се дължат формите илюща 56b33, илющѹ 62d22, илюще 128a10 (но и илюще 128a15, 26 и др.), вънютрь 53b28, внютрь 56c21, внютрьшнюю 64b8 (но и вънютрь 55a21, внютрьжеоудѹ 55a29) в Син. 193 (в ПОИИ тези форми са написани с ѡ вм. ж — нмащѣ, нмащѣж, нмащѣ, вънѣтрѣ²², вънѣтрѣшнѣж, внѣтрѣжеждоу).²³

Непълногласните съчетания рѣк, лѣѣ съгласно староруския правопис са представени последователно с ѣ вм. ѣ: прѣлюводѣн, прѣлювгы, прѣлестѣ, прѣнѣмѣнне, времѣ, вредѣтн и повредѣтн, въ плебѣ, плененне. Отклоненията от правилното писане на ѣ са редки: телеса, телеснага и телесемѣ, но тѣкло. Интересни са формите съ всѣцѣи 59c28 (но всѣцѣмѣ 66b21), сннсти 60b18, в които вм. ѣ стои н.

На формата гымѣтн в ПОИИ, 79a13 в Син. 193, 60b30 съответства гнѣмѣтн, докато в други случаи съчетанието гы е налице и в двата ръкописа,

1421 и 1424 г., написанных в Константинополе и на Афоне русским монахом Евсевием-Ефремом (к вопросу о втором южнославянском влиянии). — Вопросы языкознания, №1, 1997 г., с. 39).

²² Формата вънѣтрѣ по-горе беше посочена като един от признаците за търновския произход на ръкопис ПОИИ.

²³ Това наше предположение има предварителен характер. Вж. и случай на писане на ю в Син. 193 срещу ж в ПОИИ: вѣлюды 55a17 — вѣлѣжди 71a5. Употреба на ю вм. оу в съответствие с етимологична голяма носовка ж след твърди съгласни се наблюдава при основния писач на Триода на Моисей Киянин: влюднцю, люкаваго, людростню, дрѣва люжнага, осящѣствѣнага — „Возможно, такие ошибки были обусловлены тем, что в протографе буква ж, которая употреблялась в этих словах, могла писаться и после твердых, и после мягких согласных, и поэтому ассоциировалась у писца как с графемами з, оу, так и с графемой ю“ (Триодъ Моисея Киянина (Палеографический и графико-орфографический анализ). — В: Гальченко, М. Г. Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси..., с. 36). За наличието на словоформи с ю на мястото на етимологична голяма носовка ж (лючнника, лючнникѣмѣ, глѣвнѣк, ннзвнннню) в Типографския устав от края на XI — началото на XII в., останали без коментар от страна на издателите на този писмен паметник, вж. в: Крысько, В. Б. Типографский устав: Устав с кондакарем конца XI— начала XII века /Под. Ред. Б. А. Успенского. М.: Языки славянских культур, 2006. Т. I: Факсимильное воспроизведение; Т. II: Наборное воспроизведение рукописи /Подгот. текста, сост. словоуказателя и текстол. коммент. С. В. Петровой; Палеогр. коммент. В. С. Гольшенко; Т. III: Исследования. — Вопросы языкознания, № 4, 2008, с. 140. Примери за употреба на ю вм. ж в древноруски и сръбски ръкописи, както и подробен коментар на това правописно явление вж. в: Кривко, Р. Н. Функции буквы ѹ в древних славянских рукописях (преимущественно на материале Бычковско-Синайской псалтири). — Russian Linguistics, 2004, vol. 28, с. 346—348.

п. мн. ч. - с окончание -окъ ($\bar{\omega}$ градовъ, враговъ), които са заимствани от й- основа. Интересни са формите в'ксокъ 60с23 (вин.п.), съ в'ксогы 61с26 (тв.п.) с разширена с -ок- основа — явление, характерно за среднобългарските паметници²⁵ и вероятно в повечето случаи съзнателно избягвано от руския преписвач (вж., например, по н'ккыхъ град'хъ 66а34 в.м. по н'ккыхъ градовъ в ПОИИ, 87b29). В мест. п. мн. ч. съществителните от о- основа запазват окончанието -хъ (град'хъ, м'кст'хъ), не се срещат форми с окончание -охъ, което намира широко разпространение в среднобългарските паметници и, в дадения случай - в ръкопис ПОИИ²⁶. По-нови са формите без преход на *к* в *ц* празник'к 62с36, средник'хъ же 64d38. Формата за мест. п. къ надра 63с37 е пример за употреба на окончание -ахъ в мест. падеж. мн. ч. при съществителни от бивша о- основа (в ПОИИ съответствието е н'кдръ)²⁷

²⁵ Вж. за употребата на такива форми в среднобългарския ръкопис ПОИИ в: Богданова, С. За правописа и езика на един среднобългарски ръкопис..., с. 226. Вероятно формата къ в'ксокъ 60d1 се е появила под перото на руския писач в резултат на преосмисляне на чужда за него форма на съществително с разширение — ок- (в ПОИИ на съответното място стои къ в'ксокомъ 79b 14).

²⁶ Вж. за локативни форми на -охъ в староруски език в: Историческая грамматика древнерусского языка. С. И. Иорданиди, В. Б. Крысько. Множественное число именного склонения. М., 2000, с. 93—97 — отбелязва се, че на територията на руските говори -ох се среща „крайне редко“ и че тази флексия е представена с многобройни примери в староукраинската и старобелоруската писменост (с. 95); (тук се разглеждат и съществуващите гледни точки за развитието на това окончание в славянските езици). Може би това е причината за отстраняване на -охъ формите, които несъмнено са присъствали в протографа на Син. 193. Прави впечатление формата къ ннокыхъ 65а37, на която в ПОИИ съответства ннокъ 86а30.

²⁷ За долна граница на появата в древнеруската писменост на новообразувания с -а флексии в дат., тв. и мест. п. се смята средата на XIII в.; през XIII в. в мест. п. ср. р. са зафиксирани 3 форми, сред които е и къ надрахъ в Прм. 1271 г. От средата на XIV в. количеството на тези иновационни форми нараства, в текстове от втората половина на XIV и на границата с XV в. за трите косвени падежа те са 69, от които 13 са за мест. п., а сега към тях може да се добави и отбелязаната от нас употреба в ПНЧ по Син. 193 от 1381 г. Смята се, че формите на -амъ, -ахъ не са се възприемали от книжовниците като „вопиющее отклонение“ от нормата, че те в своята съвкупност „создают картину мощного давления разговорного узуса на традиционную морфологическую и орфографическую систему южнославянских по происхождению источников“ (Историческая грамматика древнерусского языка..., с. 246—248, 269). Впрочем, подобни -а/-ја форми в ср. р. са

При съществителните от *jo*- основа в им. п. мн. ч. и род. п. мн. ч. се срещат форми, повлияни от *i* — склонение: *мужнѣ* (им. п.) с окончание *-нѣ*, което е широко разпространено в среднобългарските паметници; *мужни* (род. п.). Под влияние на склонението на съществителните от *i* — основа са често срещаните в среднобългарските паметници форми за тв. п. на съществителни от м. и ср. р. на *-ни*, които намират отражение както в българския, така и в руския ръкопис в думи от ср. р.: *служинни*, *воренинни*, *начинанинни*²⁸. В мест. п. мн. ч. се употребяват старите форми на *-нхъ* — *къ съннѣи мечтанѣи*, *о... полгышленѣи* (в ПОИИ — *мѣчтанѣи нхъ*, *полгышленѣи нхъ*), но се срещат и форми на *-ѣхъ* — *на конѣ*, *в монастырѣ* (в ПОИИ — същите форми)²⁹. Освен това се среща и форма *монастырѣ* с окончание по *-o*-основа (вж. и в ед. ч. мест. п. — *монастырѣ*).

Сред формите за ед. ч. правят впечатление някои стегнати форми за мест. п. на съществителни от ср. р. на *-нѣ*: *о сложенн*, *в коѣ служенн*, *о спѣнн* (в ПОИИ *о съположенн*, *о слоужени*, *о спѣени*). Не се срещат форми на съществителното *гладъ*, образувани по *jo*-основа, които са характерни за среднобългарските паметници и се употребяват в ПОИИ. В Син. 193 имаме, например, *гладѣмъ* 62d10 (тв. п.) при *гладѣмъ* 82b20 в ПОИИ. Съществителните от ж. р. *ja*-основа редовно пазят нормативното за руската редакция на старобългарския език старобългарско окончание *-а* (> *-ѣа*, *-а*): *кромѣк нѣжа*, *ѡ конѣ*. Със среднобългарския протограф може да се свържат така наречените стегнати творителни форми на местоимението и съществителното в следния пример: *такоже и друзии нѣкци*

характерни и за среднобългарските паметници, вж. за това: Богданова, С. За правописа и езика на един среднобългарски ръкопис..., с. 227, където са посочени примери като *житѣахъ*, *распѣтнахъ*.

²⁸ В *Историческая грамматика древнерусского языка...* се отбелязва, че форми от типа *мѣжнѣ*, *мѣжнн*, *мѣжнин* вм. *мѣжн*, *мѣжъ*, *мѣжн* започват да се появяват в края на съществуването на „старославянския език“, но в староруската писменост от XI в. подобни образowania не са отбелязани (с. 32). Привеждат се примери за подобни форми за им. и р. п. в по-късната древноруска писменост (вж. с. 116–120), примерите за тв. п. на *-ни* са само от същ. от м. р. (с. 101–102, 120). Това ни дава известно основание да интерпретираме приведените примери като принадлежност на езика на българския протограф на ръкопис Син. 193. В Син. 193 срещаме форми за тв. п. мн. ч. *вѣзмѣстнѣи полгышленѣи* 62c25, *козлогласовани* 64d18, на които в ПОИИ съответства *вѣзмѣстнѣинни полгышленни* 82b6, *козлогласованинни* 85b27.

²⁹ Вж. за употребата на окончание *-ѣхъ* (< *-хъ*) при съществителни от *jo* — основа под влияние на *i* — основа в древноруските писмени паметници в *Историческая грамматика древнерусского языка...*, с. 120.

прихожаху ѿ братъи днѣи и отъсоваху рогозныи своа прѣ кѣлю мою 53d15 (в ПОИИ — прѣдѣ келнж мож 69a9)³⁰.

Съществителните от консонатното склонение и склонението на й-основа запазват отчасти своите стари форми, но се употребяват и с нови форми, образувани по i-, o-, -jo- склонения: телеса, телесемъ, телесѣхъ, словеси, любке, но и тѣломъ, тѣла, по времени, къ времени, каменье, словеси, ослати, лиги (в повечето случаи са употребени същите форми и в ПОИИ).

Прилагателните и причастията от м. р. в род. п. ед. ч. се употребяват с окончание -аго, но в нашия материал откриваме и форми на -ого: слѣпого 54a41 (в ПОИИ, 68b16 формата е също на -ого), хрѣтыаньского 59c16 (в ПОИИ, 77b24 формата е на -аго). Във формите за ж. р. ед. ч. стои нормативното за руската редакция на старобългарския език старобългарско по произход оконч. -ыа (< -ыа): оустакъ свершнныа и прѣчтыа чнстототы 61a32 — оустакъ съвршнныж и прѣчтыж чнстотты 80a21. Не се среща разширеният вариант на окончанието за дат. п. ед. ч. м. р. -оому, който е характерен за среднобългарските паметници и се пише много често в ПОИИ като -оому - велнквоому, въземшоому, грѣшноому. В мн. ч. се употребяват старинни форми като мъжьстн 65b24 (в ПОИИ мъжьстѣн 86b16).

Както в ПОИИ, в Син. 193 са широко разпространени сравнителните степени на прилагателните на -ѣш. Вероятно от среднобългарския протограф в него са наследени две форми, които може би трябва да се разглеждат като аналитични сравнителни степени на едно прилагателно и едно наречие, които откриваме и в ПОИИ: ты же лии смотри оно. како покысоцѣ вѣша и оусерднн на малтню 118c7 (в ПОИИ — покысоцн 167b5); пѣвлетъ лии подалече понти тако да малу скорвь приложу тѣлу моему 102b2 (в ПОИИ — подалече 143b14).³¹

При местоименията е интересна удължената винителна форма на местоимението за 3л. ед. ч. ж. р. ю, на която в ПОИИ съответства среднобългарската форма ѣж: аще лии приключит са сродница своа нѣкага

³⁰ Този пример може да се интерпретира и като случай на употреба на вин. п. или на вин. п. в.м. тв. п. (срв. Харалампиев, Ив. Историческа граматика на българския език. В. Търново, 2001г., с. 193).

³¹ В Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.). Т. VI. М., 2000 е отбелязано с две употреби в две значения наречие подалече само в ЖВИ XIV—XV (Сборник житий и слов). За различните структурни типове на образуване на сравнителна степен на наречията в южнославянския езиков ареал вж. в: Пентковская, Т. Ранние южнославянские переводы Иерусалимского типикона: особенности лексико-грамматической нормы. — Многократните преводи в Южнославянското средновековие. София, 2006, с. 408—409.

накътн ннокъ и хоѣи^ѣ видѣтн ею. предъ нгүменню с нею да весѣдүеть малълин словесы и въскорѣ да отъиде^ѣ 65a25 — аще ли же приключит сѧ средницѧ своѧ нѣкѣжѧ накътн ннокъ и хошетъ видѣтн еж... 86a25. Избегната е среднобългарската форма за 1 л. мн. ч. ные, която откриваме на две места в ПОИИ — л. 150b3, 197b18.

В изследвания материал откриваме пример за типичната за българския език емфатична употреба на кратката възвратна форма сн: еже во досадитн сѧ кому н положитн на себѣ вниу н прииматн тако своѧ сн нахѣдѣщаа томү разүмү дѣло^ѣ 52d21 — ...н прииматн тако своѧ сн нахѣдѣщаа томү... ПОИИ, 67b4.

В Син. 193 не се употребяват характерните за Предевтимиевите среднобългарски паметници притежателни местоимения еговъ, тоговъ, сеговъ, оноговъ, които са били присъщи и на ПНЧ в ПОИИ: или да рѣтъ настоятелю его 53b20 — или да речетъ настоятелю еговоу ПОИИ, 68a23; такоже рекохо^ѣ вничү рѧ еже исправитн сѧ братү его 53b23 — ... братү еговоу ПОИИ, 68a25; и тако таже не вѣша того възѧ^ѣ 79d12 — и тако таже не вѣшѧ тогова възѧтъ ПОИИ, 109a4. Натъкнахме се на следи от поправяне на написано първоначално в Син. 193 притежателно местоимение: с нн^ѣ прн^ѣ весѣдоваше. н его[вѣхъ] питаше сѧ словесы 130b23 — вѣхъ^ѣ е изтрито, но пасно личи (в ПОИИ — съ ннѣ^ѣ прнсн^ѣ весѣдоваше· н еговѣхъ^ѣ питаше сѧ словесы 183b17), това е безспорно доказателство, че в протографа на Син. 193, както в ПОИИ, такива местоимения са присъствали. Широко представени са обаче разширените със суфикс -ов- форми на местоименията прилагателни таковъ, таковѣн, сицевѣн, сицевъ, таковѣн, каковъ.

В сегашно време при атематичните глаголи се употребява окончание -лы — нмалы, вѣлы, което (както в българския ръкопис ПОИИ, 132b26) се среща и при тематичен глагол: да сѣмѣн^ѣ 95a4. В българския ръкопис се срещат нови форми за 1 л. ед. ч. сег. време от глаголи от IV спрежение³² като любѧ 110a11, 110b3, скръвѧ 75a25, въпросѧ 166a18, които са пренесени и в руския препис - любѧ 80с6, 80d3, скорвѧ 58a, въпросѧ 117с7; в съседство с формата любѧ в българския и съответно в руския препис стоят и форми с епентетично л: любѧл 110a9,12 — люблю 80с3,7. Представени са форми на -охъ аорист. Глаголът реци има форми като рекѣ^ѣ 80d1,15 и рѣхъ^ѣ 79с3, 80d3, на които съответстват същите форми в ПОИИ. В съответствие с аористните форми на тѣ- в ПОИИ в руския препис също стоят такива форми: внатъ^ѣ 81a23, възѧ^ѣ 79d4,12, начатъ^ѣ 101b10, оврѣтѣ^ѣ 79d33. Срещат се аористни форми за 3 л. мн. ч. на -хж, които са характерни за среднобългарските паметници и намират слабо отражение в ПОИИ: н игда овѣрхъхү гла^ѣ емү

³² Вж. за тях в Ив. Харалампиев. Историческа граматика на българския език..., с. 137.

95a16 (в ПОИИ — овръхъхъж 133a2), и тако продалъ ѿ напсѣху. в конх же растоци оулюлъкоша 131a2-3 (в ПОИИ — напсѣхъж 184b12), но и колнцн в горѣ оуспнѣша безъ вечерѣ гладнн 128a14 — в този контекст в ПОИИ стои оуспнѣхъж 180a28. Имперфект е представен само с контрахирани форми в типичната за древноруската редакция на старобългарския език форма с -л или -ла пред окончанието: вѣдалше, влше, творлше, хотлхоу, зналше. Не се срещат имперфектни форми, образувани от сегашната основа на глаголите като хоцалше, плачалше, които са налице в ПОИИ. Избегнатата е среднобългарската инфинитивна форма погрукстн ПОИИ, 86b27 — в Син. 193 — погрукстн 65c3.

В Син. 193 се наблюдават синтактични особености, които са характерни и за ПОИИ и могат да се свържат със среднобългарския му протограф. Вместо род. п. след отрицание често се употребява вин. п.: рнзѣ свога не нжъгоша 63a24; мнози во истину не вѣдалше 63a41; не створи сѣвѣк обнѣдлнцѣ 64c3 — на тези форми в ПОИИ съответстват също винителни форми. Но има случаи, когато в Син. 193 е употребена родителна форма при винителна в ПОИИ: ратн не приемлюще 61b24 — рать не приемлюще 80b9. Наред с двойното отрицание в Син. 193 и ПОИИ се среща и единично отрицание: женѣ никогда же ѿнѣ познавага 60d10 — жены никако же ѿнѣ познавах 79b20; мирѣ гоннѣ н стѣнѣ. без неже никто же оузрнѣ гѣ 61a16 — ...без неже никто же оузрнѣ гѣ 80a16. Дателен притежателен, който е обичаен за ПОИИ, се употребява и в Син. 193, където рядко се заменя с родителен притежателен или притежателно местоимение: различне телесемѣ 61a30, образѣ же паденню 61c2, мочанне члѣкѣ 62c31, срѣце члѣкѣ 63c23, сѣвѣдѣ емѣ 79d26, но и твори о сѣвѣк ндолѣ сквернѣнѣи вѣщен 60a3 при ... ндолѣ сквернѣнѣи вѣшелѣ в ПОИИ, 78b5; на съчетанията келѣж емѣ 108a23, келнѣ емѣ 109a11 в ПОИИ в Син. 193 съответстват кѣлью его 79b27, кельга емѣ 79d25; вм. дшѣ члѣкоу в ПОИИ, 66b2 в Син. 193 стои дшѣ члѣчѣ 52a34. В руския препис на ПНЧ се отразява и процесът на загуба в българския език през среднобългарския период на разликата между покой и посока: постави свѣщѣ на травѣк 63c40, но нли в толиже нли вѣ ннѣ сѣгрѣшнѣнн впадѣ 54b30.

Интересна е и употребата на предлог за с вин. п. вместо о с мест. п., която е била характерна за среднобългарския протограф: но окаче рѣчѣ кто тако не за вѣѣ глѣть. но тѣчѣю за вѣрнѣ. что оуко егда глѣть за црѣн 140b34—36; прѣводѣ рѣ за вѣл. н тогда за црѣн 140b40—41 (ср. с ПОИИ, 197b22, 23³³). В Син. 193 се запазва и появилият се едва през XIV в. в

³³ Вж. Богданова, С. За правописа и езика на един среднобългарски ръкопис..., с. 229, където се посочва, че в ръкопис Егор. 18, отразяващ Евтимиевата редакция на среднобългарския превод на ПНЧ, на това място стои предлог о + мест. п.

българската писменост предлог заради: повелѣвага нмъ кластелемъ покнновати сѧ рѣ. не заради нужу. но заради свѣсти 140с13—14 (вж. ПОИИ, 198d3). Но на предлога прѣвъ, употребен в темпорално значение в ПОИИ, 213b26, в Син. 193 съответства чрѣвъ: азъ оуко снце держю правлю мое · д̄ · часъ спл ѿ ноци · н · д̄ · поа · н · д̄ · дѣлаю · н чрѣвъ днѣ пакъ дѣлаю до шестаго чд̄ · н ѿ шестаго прочнтаю до дѣлатаго 151с41.

Както в среднобългарския препис, така и в руския се откриват примери на неправилна употреба на падежни окончания и на неправилно съгласуване по падеж между съществителни и прилагателни³⁴: вѣзъ ннѣ телесѣхъ 62a7, отъ ннѣ мнзѣхъ 62a27 (мест. п. вм. род.п)³⁵; по толнцѣ и таковѣ оученин 54с24; снце о дшвнѣхъ стрѣн 56b31 (род. вм. мест. п.); и показю тако опцага вѣваѣ тѣщета ѿ вражду 57a41 — в ПОИИ показуж тако опцага вываѣтѣ тѣщета ѿ враждж 74a15; кроликъ мѣри. нлн сестру. нлн лела 65d14 — в ПОИИ ...сестрж 87a24; ннѣ вашу снце да сѣмѣ. вразду пшеннѣ. н вразду гачьменн. н вразду траву 95a5-6 — в ПОИИ ...враздж пшеннѣж · н враздж мчлѣж · н враздж трѣжж 132b26 (вин. п. вм. род. п.)³⁶; аще лн же н прилѣчнт сѧ на селѣ црковнѣ жнѣ вѣтн 65d1 (род. п. вм. дат. п.). Следните примери показват, че руският книжовник по всяка вероятност е избягвал някои от грешките в протографа, в който, подобно на ПОИИ, те биха могли да са в по-голямо количество: н снце съ прѣлювѣ творащнн стоншн 59d33 при н снце съ прѣлювѣ творащнхъ стоншн в ПОИИ, 78a29; аще вне областѣ 66с29 при аще вѣнкъ областѣхъ гѣаскнхъ ПОИИ, 88b12; ннже пѣваѣ жнѣк вѣнннн къ храмннѣ 63a34 при ннже пѣваѣтѣ жнѣж вѣнннн къ храмннѣж 83a26; н свободѣ снѧ своѣо радн епкѣа вѣзъ всакого сѣлнѣнннн да

³⁴ Вж. посочените грешки в ръкопис ПОИИ в: Богданова, С. За правописа и езика на един среднобългарски ръкопис..., с. 229.

³⁵ Пример за смесване на род. п. с местен п. в един препис на Паренесиса на Ефрем Сирин от 1377 привежда О. Ф. Жолобов, като го отнася към граматичните иновации на древноруския препис и го съотнася с подобно явление на смесване на двата падежа в съвременната руска реч под влияние на омонимията в тези падежи при местоименното и адективното склонение (Жолобов, О. Ф. Древнеславянские списки Паренесиса Ефрема Сирина: новые данные и новые аспекты исследования. — Письменность, литература и фольклор славянских народов. XIV Международный съезд славистов. Охрид, 10—16 сентября 2008 г. Доклады российской делегации. М., 2008, с. 68).

³⁶ Грешките в Син. 193 при ѿ вражду, вразду пшеннѣ всъщност са в резултат на механична замяна на ж с ү при отразяване на среднобългарските форми от протографа враждж, пшеннѣж, в които ж стои вм. ж според правилото за писане на ж след ш, ж, ц, жд и ц.

прѣдѣ 130а27 при н своводж снѣ своѣго рада (!) епѣкѣ вѣзѣ въскѣкого съмнѣнїѣ да прѣдѣстѣ в ПОИИ, 183а26.

Изложените наблюдения показват, че в областта на графиката и правописа в ръкопис Син. 193 няма иновационни явления, свързани с феномена второ южнославянско влияние. Графичните и правописните особености на ръкописа съответстват на традиционните за древноруската редакция на старобългарския език до XIV в. норми. Това означава, че в процеса на преписване от среднобългарския протограф руският книжовник е отстранявал съзнателно специфичните за среднобългарските графика и правопис явления. Сред тях най-големият проблем за него е било среднобългарското смесване на носовките. Както отбелязва М. Галченко относно староруските ръкописи от последната четвърт на XIV в., „мена юсов и другие выраженные болгаризмы тщательно устраняются писцами этих рукописей“, те намират най-често само косвено отражение в твърде малобройните грешки на писачите³⁷. За ръкопис Син. 193 може обаче да се каже, че количеството на този тип грешки в него е значително, използваната среднобългарската подложка прозира много забележимо. Руският преписвач несъмнено е отстранявал и някои от специфичните граматични особености на среднобългарския протограф: притежателните местоимения от типа на тоговъ, еговъ, предлога прѣвъ, дателен притежателен, винителен падеж след отрицание, неточности в употребата на падежите. Но той не винаги е съумявал да поправи грешките в протографа, свързани с неправилно падежно съгласуване или неправилна падежна употреба, тъй като явно е следил преди всичко за спазване на правописните правила, които понякога е прилагал напълно механично, без да забелязва получилите се в резултат на това нарушения в падежната употреба. Със сигурност може да се предположи, че след изследването на целия ръкопис примерите от този вид биха се умножили многократно.

Предмет на следващо отделно проучване ще бъдат промените, настъпили на лексикално и словообразователно равнище, при преписване на среднобългарския превод на ПНЧ на руска почва. Тук най-общо представяме резултатите от съпоставката в този аспект на текста на словата от 10 до 15 вкл. в Син. 193 (л. 51об. — 88об.) и ПОИИ (л. 73 — 122об.). Установени бяха около 20 лексикални разночетения: о оукорнѣнїѣ 51d31 — ѡ оклеветанн 66a8; растлѣквѣѣ 52b1 — распалѣквѣтѣ 66b7; приквѣжїѣ 52b18 — приквѣжѣтѣ 66b17; оутолнт сѣ 55b13 — оувѣнетѣ 71a26; кезанчно 55b40 — везанчно 71b11; да вудѣтѣ ѡлүченѣ 56c34 — да вждѣ ѡфоресанѣ 73a27;

³⁷ Гальченко, М. Г. Второе южнославянское влияние в древнерусской книжности..., с. 328.

вѣзнѣстно 58a26 — неоустанено 75b6; сѣцѣвидецъ 58d19 — сѣцовѣдецъ 76b18; оукарѣста 59a12 — осжднста 77a7; прелестъ 59a26 — поржганіе 77a14; вѣзрѣкѣъ 59d37 — видѣкѣъ 78b1 и др. По-многобройни са разночетенията от словообразователен характер, те могат да бъдат представени в няколко групи: а) наличие / отсъствие на префикс — оклеветаннѣ 52b27 — клеветаннѣ 66b21; коснѣ 54d30 — прикоснетъ 70b18; глотающе 55a18 — погантажщен 71a5; оутра 56a38 — заоутра 72b15; прелюбѣы 59c35 — любѣы 77b27; б) наличие на различни префикси — навѣржетъ сѣ 56c38 — ѡвѣржетъ сѣ 73a26; оутворѣ 57d4 — сътворѣ 74b30; о сложенн 58b36 — о съполженн 77b12; в) наличие на различни суфикси — некоренѣ 52a16 — некоренѣваетъ 66a22; наказѣ 52c3 — наказуетъ 66b30; падѣ 52c5 — паднетъ 67a2; оучтѣлѣкѣы 54d23 — оучнтелскѣы 70b14; прикасаетъ 55b28 — прикосноуетъ 71b4; овѣщааетъ 56b22 — овѣщавааетъ 72b28; грѣхѡпаденнѣ 56c15 — грѣхшпаденнѣ 73a11; оувѣщага 56d34 — оувѣщаваж 73b17; оправдающе 57a26 — оправдоужще 74a6; наказываше 57b6 — наказываше 74a19; ѡвѣчатн 58a39 — ѡкѣтокатн 75a14; оправдан 58c14 — оправдоун 76a19; оправдаемъ 58d14 — оправдоуемъ 76b15; метатн 58d36 — метнжтн 76b27; испытатн 59d25 — испытоватн 78a30. Срещат се разночетения, свързани с принадлежността на съответствията към различни части на речта: законн 56c5 — законнын 73a11 (съществително — прилагателно), пѡбающн — пѡкннхъ (причастие — прилагателно). Друг вид разночетения са съответствията словосъчетание / дума: вес печалн 58b32 — веспечалнѣ 76a5; творншн емѣ метаннѣ 58c5 — покаешн сѣ емѣ 76a14.

Справките в лексикографските източници показват, че в повечето случаи лексикалните различия в българския и руския препис са свързани с въвеждане на вероятно предпочитана от руския книжовник дума, възприемана от него като синоним на съответствието в българския протограф (вж. примерите оукарѣзна — оклеветаннѣ, вѣзрѣкѣъ — видѣкѣъ, прикажѣ — привержѣтъ, оукарѣста — осжднста и др.). Но в други случаи между лексикалните разночетения в двата преписа се наблюдава семантично несъответствие, причината за което може би се крие в това, че формите в руския препис са неправилно копирани от протографа (при зрително или устно възприемане?), например, растѣкѣѣ — распѣкѣѣтъ, вѣзнѣчно — вѣзнѣнно. Лексикалните и словообразователните разночетения в изследваните ръкописи ще бъдат коментирани по-подробно на друго място. Цялостната им ексцерпция несъмнено ще даде възможност за някои изводи относно закономерностите на замените, осъществени в руския препис. Отбелязаните от нас на дадения етап повтарящи се разночетения говорят за системност в провеждането на някои лексикални и словообразователни промени при преписването на среднобългарския текст на ПНЧ. Например, последователно се заменят формите на глагола вѣдѣти с форми на видѣти, корени вид- и вѣд- се съдържат в разночетенето

срѣднѣдѣць — срѣдѣдѣць (вж. по-горе)³⁸. Откроява се редовна замяна на формите на глаголите с наставки -ока-, -ва-, които са много характерни за българския препис³⁹: вм. *искоренѣвайтѣ, обѣщавайт, оуѣщаваж, оправдоуѣще, испытовати* в Син. 193 са налице *искоренѣѣ, обѣщаѣт, оуѣщага, оправдоуѣше, испытати* (вж. по-горе). Посочената замяна на гърцизма в ПОИИ *афоресанѣ* със славянското му съответствие в Син. 193 се среща и на други места в руския препис: да *ѡлчнѣ сѣ* 48с8, 48d9 вм. да сѣ *афоресоуѣтѣ* ПОИИ, 60 b 29, 61a22.

Текстовата съпоставка на двата ръкописа показва почти пълно съвпадане на текста в тях, рядко се откриват кратки добавки или липси в Син.193, което може да се обясни с различия между протографа на руския препис и българския ръкопис ПОИИ 502.

Накрая ще отбележим, че резултатите от нашите наблюдения потвърждават досегашните заключения на изследователите за това, че в руските преписи от южнославянски оригинали от края на XIV в. в областта на графиката и ортографията все още се спазват нормите, формирали се в древноруската писменост към средата на XIV в. В ръкопис Син. 193 до голяма степен се запазва езиковата система на среднобългарския му протограф на морфологично и синтактично равнище, но в същото време в него добре различими са и резултатите от усилията на руския преписвач за приспособяване на среднобългарския текст към езиковите норми на руската редакция на старобългарския език от XIV в. На лексикално равнище в руския ръкопис също са налице промени, отразяващи нормалния процес на адаптация на текста към новите условия при преписването му

³⁸ Срв. Жолобов, О. Ф. Древнеславянские списки Паренесиса Ефрема Сирина..., с. 63 — отбелязва се, че смесването на корените *кѣд-* и *вид-* е обикновено явление като се започне от най-ранните паметници на древноруската писменост.

³⁹ Вж. за глаголите с наставка -ока-, -ова- в хомилиите в Успенския сборник, които съвпадат с хомилиите в Супр. сб., както и за значението на изследването на лексикалната вариативност в преписите на даден текст, за причините за нейната поява в: Молдован, А. М. Лексическая эволюция в церковнославянском. Славянское языкознание. XIII международный съезд славистов. Люблина, 2003. М., 2003, с. 405.

от руския книжовник⁴⁰; при лексикалното вариране в преписите значително място заемат словообразователните фактори, семантичната или формална близост и др.⁴¹ Бъдещето проучване на лексиката на руските преписи на втория превод на ПНЧ в съпоставка с лексиката на българските преписи ще предостави материал за изследване на въпросите за типологията на лексикалните замени в руските преписи, за лексикалната норма на руската редакция на старобългарския език от времето на съответните преписи⁴². Лексикалните разночетения ще послужат и като

⁴⁰ Вж. за това: „Интерес представляют лексические замены, возникавшие в качестве реакции на изменение внешней среды бытования, переписывания и редактирования текста. Если текст перемещался в пространстве (например, из Болгарии на Русь или наоборот), его адаптация к новым условиям могла выражаться в редактировании лексики сообразно особенностям местного узуса“ (Молдован, А. М. Лексическая эволюция в церковнославянском. ..., с. 404). Тази правилна констатация на автора обаче противоречи на друго негово твърдение в същата публикация: „Выясняется, что при копировании текста рядовыми переписчиками замена лексики не практиковалась; лексическая правка была прерогативой редакторов“ (с. 398); Молдован, А. М. Лексический аспект в истории церковнославянского языка. — Вопросы языкознания, 1997, № 3, с. 64—66, 68. Вж. и мнението на О. Ф. Жолобов относно поведението на преписвача: „Анализ списков убеждает не только в том, что варьирование составляет неотъемлемую черту книжного языка, но и в том, что профессиональные писцы зачастую стремились не столько к точной передаче антиграфа, сколько к выражению своих речевых предпочтений и компетенции. Подобное свободное отношение к антиграфу должно было демонстрировать хорошую профессиональную подготовку писца, его способность к самостоятельному выбору речевых средств.“ (Жолобов, О. Ф. Древнеславянские списки Паренесиса Ефрема Сирина..., с. 72—73).

⁴¹ Жолобов, О. Ф. Древнеславянские списки Паренесиса Ефрема Сирина..., с. 71—72.

⁴² Вж. забележката на А. Молдован: „Лишь то слово или выражение могло быть введено в церковнославянский текст, которое стало нормой в устном и письменном обиходе“ (Молдован, А. М. Лексический аспект в истории церковнославянского языка..., с. 65.). В посочената статия заслужава особено внимание и следното твърдение на автора: „Копиисты более высокой квалификации проверяли чтения оригинала по другим спискам и вносили в него частичные исправления (контролируемая текстологическая традиция), но и в этом случае ими не ставилась цель лексического обновления“ (с. 66). Това неоспоримо положение, както и нашето убеждение, че лексикалните замени едва ли са случайни, ни подтиква да се обърнем към евентуален източник за посочените лексикални и словообразователни разночетения. Потърсихме съответствията им в българския ръкопис Егор. 18 — носител на Евтимиевата редакция на ПНЧ. Оказа се, че болшинството от тези разночетения от руския препис Син. 193 са налице и в Евтимиевата редакция на текста, вж. в Егор. 18,

ценен материал за изводи относно начините на работа⁴³ на древноруските книжовници-преписвачи. Трябва да подчертаем тяхното значение и за открояването на собствено руските новообразувания в рамките на руските преписи на среднобългарските „Пандекти“ на Никон Черногорец, които би следвало да бъдат разграничени по някакъв начин при отразяване на лексикалния състав на тези преписи в руските исторически лексикографски справочници.⁴⁴

Проучването на руската рецепция на среднобългарския превод на ПНЧ е много перспективно както с оглед на установяване на българското книжовноезиково влияние върху историята на руския книжовен език и на българското наследство в него, така и с оглед на откриване на нови данни за процесите в руската езикова история.

напр., о оукорнѣнѣ 59a11, растрѣкѣѣ 59 b 23 (срещу растлѣкѣѣ в Син. 193), оутолнт сѣ 62 b18, да ѿлоучнт сѣ 63a22—23, възмѣстѣно 64 d 26 прѣлѣсть 653, възврѣкъ 66b 38; коснѣ 61d38, прѣклоувы 66a31, изврѣжет сѣ 63c21, о сѣложени 66ab, учнтелѣвы 61 d 31, прикасѣте сѣ 62b33, грѣхѣпаднѣя 63b37; вѣспечаленѣ 65a27, творншн еѣ метанѣя 65a39. Тази констатация намира обяснение в това, че Евтимиевата редакция на ПНЧ още в края на XIV в. е широко разпространена в Русия (вж. археографски сведения в Павлова, Р. Пандекты Никона Черногорца в славянской письменности..., с. 114—115; Максимович, К. „Пандекты“ Никона Черногорца в болгарском переводе XIV века..., с. 340—347) и се възприема като „правилен“ текст на тази книга (Павлова, Р. Пандекты Никона Черногорца в славянской письменности..., с. 115).

⁴³ Жолобов, О. Ф. Древнеславянские списки Паренесиса Ефрема Сирина..., с. 55—56, 72—73.

⁴⁴ Разсъждавайки по въпроса в кой от речниците би следвало да бъде зафиксирана лексиката на източнославянските книжни текстове от южнославянски (респективно български) произход и като има предвид факта, че планираният Исторически речник на българския език, доколкото може да се съди, ще бъде ограничен с български ръкописи, В. Б. Криско прави заключение, че това е „Словарь русского языка XI—XVII вв.“ (СлРЯ XI—XVII вв.), който включва в състава си лексиката на всички преписани в Русия паметници (Крысько, В. Б. Русско-церковнославянские рукописи XI—XIV вв. как источник по истории старославянского и древнерусского языков: новые данные. — В: Славянское языкознание. XIII Международный съезд славистов. Доклады российской делегации. М., 2003, с. 342). Това означава, че по принцип в бъдещите томове на този речник, както и в предвиденото поправено и допълнено издание на първите томове, би могла да намери отражение и лексиката на среднобългарските Пандекти на Никон Черногорец, ексцерпирана по техните руски преписи. За значението на привличането на църковнославянските паметници (включително и на неиздаваните) към корпуса на източниците на речника СлРЯ XI—XVII вв. вж. също в: Крысько, В. Б. Русская историческая лексикография (XI—XVII вв.): проблемы и перспективы. — Вопросы языкознания, 2007, № 1, с. 114.